

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

MUHTEVANIN ÇERÇEVESİ - ÇERÇEVENİN MUHTEVASI: BÂKÎ DİVANI ÖRNEĞİ

Dr. Haluk AYDIN
Balıkesir Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
aydinhaluk@hotmail.com

ÖZET: Klâsik Türk şiiri, geleneksel yapısı itibarı ile önceden belirlenmiş biçim ve muhteva özelliklerine sahiptir. Nazım şekli, vezin ve kafiye muhtevanın çerçevesini çizen unsurlar olarak şairin hareket alanını belirler. Teorik olarak çerçeveyi belirleyen bu unsurlar için –genel anlamda- bir sınırlandırma bulunmasa da bunların kullanım alanları bakımından etraflarında oluşmuş bir gelenek olduğu ve şairlerin tercihlerini etkilediği görülmektedir. Bu çalışmada Bâkî Divanı’ndan hareketle biçim ve muhteva arasındaki ilişki konu edilmiştir. Divanda kullanılan nazım şekilleri, kafiye ve redifler ile veznin, yani şiirin çerçevesinin, muhtevayı nasıl etkilediği; muhtevanın da biçime ait unsurların kullanımı üzerine olan etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bâkî, muhteva, vezin, kafiye, redif.

ABSTRACT: Classical Turkish poetry, with its traditional structure, has certain form and content. As being the circumsizing features, form of poetry, prosody, rhyme and “redif” determines the space in which the poet can move freely. For these features that determines the theoretical framework in a general sense, although there are no limitations, stil there are certain tarditions around these features that affect the choice of the poet. This study deals with the relationship between the form and content using the Baki’s Divan as a case study. I aim to investigate both how the form of poetry, prosody, rhyme and “redif” which makes the framework of the poem affected the content of the poem, and the effects of content on the features of the form.

Key Words: Bâkî, content, prosody, rhyme, redif.

1. Giriş

Şiir ve biçim ilişkisi, şiirin ortaya çıktığı andan itibaren bu alanla ilgili olanların üzerinde durdukları bir konudur. Özellikle klâsik Türk şiirinde biçimle ilgili konu, bu şiirin diğer bir çok yönünde olduğu gibi, önceden belirlenmiş ve şairlerin üzerinde tasarruf etme imkanını neredeyse sifra indiren bir dizi kurallarıyla ayrıca üzerinde durulması gereken bir özellik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, şiirin çerçevesini belirleyen nazım şekli, kafiye ve veznin, şiirin muhtevası ile sıkı bir bütünlük gösterdiği görülmektedir.

Bu çalışmada, klâsik Türk şiirindeki muhteva ve şekil özelliklerinin bir tespiti için, 16. yüzyıl Anadolu sahasının önde gelen şairlerinden Bâkî’nin, Sabahattin Küçük

tarafından hazırlanan Divan'ı¹ incelenmiştir. Bâkî Divanı'nın seçilmesindeki sebep, şair olarak Bâkî'nin Türk edebiyatındaki müstesna yerinin yanı sıra, saha ile ilgili hemen herkesin şair hakkında bir fikir sahibi olması ve yine şairin nazım tekniği ile sağlam; şekil yönünden kusursuz olarak nitelenmesidir (İpekten, 1993: 33; Mengi, 1994: 159; İsen vd., 2003: 91; Mermer vd., 2006: 489).

Bâkî Divanı'nda 27'si kaside, 9'u musammat, 548'i gazel, 21'i kıt'a, 31'i matla' olmak üzere toplam 636 Türkçe manzume bulunmaktadır. Bu manzumelerde remel, hezec, müctes, muzârî, mütekârib, recez ve haffî bahirlerinde 7 farklı bahir ve 17 farklı aruz kalıbı kullanılmıştır². Divan'da yer alan bahirlerdeki aruz kalıplarının sayısı ve yüzdeleri şöyledir: remel³, 282 / %44,34; hezec⁴, 155 / %24,37; Muzârî⁵, 135 / %21,23; haffî⁶, 30 / %4,72; müctes⁷, 19 / %2,99; recez⁸, 9 / %1,42; mütekârib⁹, 6 / %0,94. Buna göre Bâkî Divanı'ndaki manzumelerin neredeyse %90'ında 3 bahir ve 11 farklı aruz kalıbının kullanılmış olduğu görülmektedir. En çok kullanılan 4 aruz kalıbıyla yazılmış manzume sayısı ise 503'tür ki Divan'ın %79'unun üstünde bir yüzdeye tekabül etmektedir.

Divan'da yer alan toplam 636 manzumenin 510'unda redif kullanılmıştır¹⁰. Bu da manzumelerin neredeyse % 80'inde redif kullanıldığı anlamına gelir. Divan'daki 27 kasideden 11'inde; 548 gazelden 451'inde; 21 kıt'adan 15'inde ve 31 matla'dan 18'inde redif bulunmaktadır. Redifin, manzumelerde konu bütünlüğü sağlamada ve vezin seçiminde etkisinin büyük olduğu görülmektedir.

¹ Küçük, S. (1994), *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

² Divan'da muzârî bahrine ait olan mef'ülü fâ'ilâtün mef'ülü fâ'ilâtün kalıbının takti'i müstef'ilün fa'ülün müstef'ilün fa'ülün şeklinde münserih bahrine (İpekten, 1994: 232) de gösterilebilir ki Sabahattin Küçük, 115 numaralı gazeli muzârî bahrinde gösterirken 216, 470 ve 478 numaralı gazel ile 16 numaralı matla'ı münserih bahrinde göstermiştir. Bu çalışmada Küçük'ün münserih bahrine ait gösterdiği bu manzumeler, muzârî bahrinde kabul edilmiştir. Değilse, kullanılan bahir sayısını 8, aruz kalıbı sayısını da 18 olarak söylemek gerekir.

³ Bu bahirde kullanılan aruz kalıpları: fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün (122 manzume); fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün (150 manzume); fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün (5 manzume); fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün (5 manzume).

⁴ Bu bahirde kullanılan aruz kalıpları: mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün (22 manzume); mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün (101 manzume); mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fa'ülün (29 manzume); mef'ülü mefâ'ilün mef'ülü mefâ'ilün (2 manzume); mef'ülü mefâ'ilün fa'ülün (1 manzume).

⁵ Bu bahirde kullanılan aruz kalıpları: mef'ülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün (130 manzume); mef'ülü fâ'ilâtün mef'ülü fâ'ilâtün (5 manzume).

⁶ Bu bahrin Türk edebiyatında kullanılan tek kalıbı fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilündür.

⁷ Divan'da bu bahre ait tek bir kalıp kullanılmıştır: mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün.

⁸ Bu bahirde kullanılan aruz kalıpları: müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün (5 manzume); müfte'ilün mefâ'ilün müfte'ilün mefâ'ilün (4 manzume).

⁹ Bu bahre ait olan fa'ülün fa'ülün fa'ülün fa'ülün ve fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül kalıplarının her ikisinden de 3 adet manzume bulunmaktadır.

¹⁰ Bu sayıya musammatlardaki bendlerde yer alan redifler de dâhil edilmiştir. 9 musammatın 18 bendinde redif bulunmaktadır.

Bâkî Divanı'nda 361 manzumede müreddef; 252 manzumede mücerred; 18 manzumede mukayyed ve 6 manzumede müesses kafiye kullanılmıştır¹¹. Bir uzun vokal ve bir sakin harften meydana gelen ve Divan'da en çok tercih edildiği görülen müreddef kafiyede “ân” ve âr” seslerinden oluşmuş kafiye çeşidinin en fazla tercih edilen kafiye olduğu görülmektedir.

2. Bâkî Divanı'nda Şekil ve Muhteva İlişkisi

Bilindiği üzere klâsik Türk edebiyatı dönemine ait şiir ve şiir anlayışı üzerine müstakil bir eser mevcut değildir. Dönemin şiir anlayışı, daha çok divan dibacelerinden ve şüara tezkirelerinden takip edilmektedir. Bu dönemde şiir ile ilgili yazılan eserler, aruz ve kafiye risalelerinden oluşur (Okay, 1990: 34). Edebiyattaki manası eskilere göre mevzun, mukaffa ve muhayyel söz (Tahirü'l-Mevlevî, 1973: 139) olarak tanımlanan şiirin, tanımdan da anlaşılacağı üzere iki temel unsuru vezin ve kafiyedir. Latîfî'nin, *Bahir, kafiye nedir bilmeden, vezinleri taktî ederek okuyamadan her Gülistan okuyan şair ve iki mısraı yazabilenler usta şair geçinir olmuşlardır* (İsen, 1999: 25) sözlerinden de iyi şair olmanın şartının vezin ve kafiye bilgisi ile bunları şiirde kullanma becerisi olduğu anlaşılmaktadır.

Klâsik Türk edebiyatında şairler, duygu ve düşüncelerini, sınırlarını geleneğin belirlediği nazım şekilleri çerçevesinde vezin ve kafiyelerle dile getirmek durumundadır. Şiirin vazgeçilmez unsurları ve belirleyicisi olan vezin, kafiye, redif ve mısra gibi unsurlar, şiirin çerçevesini oluşturur ve şiirdeki bu dış yapı unsurlarının farklılığı da nazım şeklini belirler.

2.1. Nazım Şekilleriyle İlgili Unsurlar

Bâkî Divanı'ndaki manzumeler, nazım şekilleri açısından beş ana grup etrafında kümelmiştir. Klâsik divan tertibine göre sıralanan bu manzumelerin ilk grubu kasidelerdir. Divan'da 27 kaside olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu kasidelerin 17'si şairin yaşadığı dönemde tahta geçmiş olan padişahlara, diğer kasideler de devlet büyüklerine yazılmış övgülerdir. En uzun kasidenin¹² 60, en kısa kasidenin¹³ 11 beyitten oluştuğu kasâid bölümünde, kasidelerin ortalama uzunluğu 30 beyittir. 10, 11, 12, 13, 15 ve 17 numaralı kasideler, kasâid bölümünde yer almamış olsa, hem uzunlukları hem de içeriği itibarıyla müzeyyel gazel olarak değerlendirilebilecek yapıdadır. Divan'da 6 kasidede¹⁴ tegazzül bölümü bulunmaktadır; 4 kasidede¹⁵ ise tecdîd-i matla' yapılmıştır. 2, 4, 5 ve 14 numaralı kasideler nesib veya teşbib bölümü olmadan doğrudan mehdiye bölümü ile başlamıştır. Bâkî Divanı'nın kasideler bölümü, genel yapısı itibarıyla geleneğin belirlediği çerçeveye ve muhteva içerisindedir. Sadece, kasideler bölümünde yer alan 4 numaralı manzume bir kaside değil, mahlas beyti bulunan bir kıt'a-i kebîredir.

¹¹Bu sayılara musammatlarda yer alan bendlerin kafiyeleri de ilave edilmiştir.

¹²2 numaralı kaside.

¹³15 numaralı kaside.

¹⁴1, 5, 18, 19, 24 ve 26 numaralı kasideler.

¹⁵Kaside 2, 15. beyit; Kaside 14, 32. beyit; Kaside 17, 9. beyit; Kaside 25, 29. beyit.

Bâkî Divanı'nda kasideler bölümünden sonra musammatlar bölümü gelmektedir ki bu bölümde 2 terkîb-i bend, 1 tercî-i bend, 5 tahmîs ve 1 muhammes nazım şeklinde yazılmış manzume bulunmaktadır. Terkîb-i bendlerden ilki Kanûnî'nin, ikincisi Mihrûmah Sultan'ın ölümü üzerine yazılmış mersiyelelerdir. Bu yönüyle Divan'da yer alan terkîb-i bendler, Türk edebiyatında mersiye türünün muhteva ve şekil özelliğine de uygundur¹⁶. Tercî-i bend ise Sultan Murad'ın tahta çıkışı ile ilgilidir. Divan'da yer alan tahmislerden biri Muhibbî'nin, ikisi Selîm'in, biri Murâd'ın ve biri de Necâtî'nin gazeline yazılmıştır. Tahmislerin biri hariç hepsinin padişah şairlerin gazellerine yazılmış olması, şairin devlet ile ilişkisinin bir tezahürü şeklinde yorumlanabilir.

Divan'da musammatlarda sonra gazeller bölümü gelmektedir. Divan'da 548 gazel yer alır ve hacim olarak Divan'ın en geniş bölümüdür. En uzununu 11 beyte kadar çıkan gazellerin büyük bir kısmı 5 beyitten oluşur. Gazeller bölümünün dikkat çeken şekil özelliklerinden biri müzeyyel gazellerin çokluğudur. Divan'da tespit edebildiğimiz kadarı ile 25 adet müzeyyel gazel bulunmaktadır. Bu gazellerden 2'si Kanûnî'ye¹⁷, 5'i II. Selim'e¹⁸, 7'si III. Murad'a¹⁹, 2'si III. Mehmed'e²⁰ yazılmıştır. 9 gazelde²¹ övgüsü yapılan şahsın kim olduğu tespit edilememiştir. Bu gazellerin de kasideler gibi padişahlara sunulmuş olduğu düşünülebilir. Müzeyyel gazellerle ilgili bir diğer husus, zeyl beyitlerinin genel olarak mahlas beytinden sonra (İpekten, 1994: 8) gelmesine rağmen, Divan'daki bazı müzeyyel gazelerde²² mahlas beytinin son beyitte yer almasıdır. Gazelerde ahenk unsuru olarak önemli bir yere sahip olan iç kafiye Bâkî Divanı'nda 3 gazelde²³ görülmektedir. Musammat gazel olarak adlandırılan bu gazeller, recez bahrinin kalıpları ile yazılmıştır.

Divan'da gazeller bölümünden sonra kıt'alar bölümü gelir. Buradaki manzumelerin uzunluğu, geleneğe uygun biçimde (İpekten, 1994: 42), genel olarak iki beyittir. 21 manzumenin bulunduğu bu bölümde sadece 3 kıt'a²⁴ ikiden fazla beyit sayısına sahiptir. Kıt'a nazım şekliyle yazılmış manzumelerde mahlas bulunmaması genel bir kural olduğu halde (İpekten, 1994: 42), Divan'daki 7 kıt'ada²⁵ mahlas kullanıldığı görülmektedir. Kıt'alar bölümündeki manzumelerin çoğu övgü ve yergi şiirlerinden oluşur. Bunun yanında felsefî ve bir nükteye dayalı kıt'alar da bulunmaktadır. 6 numaralı manzume muamma, 21 numaralı manzume ise tarih kıt'asıdır.

¹⁶Terkîb-i bend nazım şekliyle hemen her konu işlenmesine rağmen, asıl konusunun mersiye olduğunu söylemek yanlış olmaz (bk. İsen, 1993: 13; İpekten, 1994: 102).

¹⁷484, 494 numaralı gazeller.

¹⁸213, 311, 318, 337, 470 numaralı gazeller.

¹⁹65, 77, 78, 216, 403, 409, 546 numaralı gazeller.

²⁰274, 392 numaralı gazeller.

²¹122, 147, 308, 348, 417, 419, 420, 530, 537 numaralı gazeller.

²²147, 311, 337, 392, 470, 494 numaralı gazeller.

²³318, 404, 531 numaralı gazeller.

²⁴1, 3, 11 numaralı kıt'alar.

²⁵1, 7, 8, 10, 11, 17, 21 numaralı kıt'alar.

Divan'ın son bölümünde matla'lar bulunmaktadır. 31 beytin bulunduğu bu bölümde şekil özelliği ile ilgili belirtilecek tek husus, 5 ve 13 numaralı matla'ların, kafiyesiz oluşları sebebi ile matla' değil, müfred olarak adlandırılması gereğidir.

2.2. Vezinlerle İlgili Unsurlar

Bâkî Divanı'nda 7 bahrin 17 farklı aruz kalıbının kullanıldığı daha önce ifade edilmişti. Bu kalıplar, tef'ilelerinin çeşitliliği ve dizilişi bakımından dört ana grupta toplanabilir. Birinci grupta yer alan kalıplar, tek bir tef'ilenin tekrarından oluşan yeknesak (veya muttarid) vezinlerdir. Bu vezinlerden Bâkî Divanı'nda hezec bahrinin 4 mefâilün, mütekârib bahrinin 4 fa'ülün ve recez bahrinin 4 müstef'ilün kalıpları kullanılmıştır. Hezec bahrinin 4 mefâilün kalıbı Divan'da en çok kullanılan vezinler sıralamasında 101 adetle dördüncü sıradadır. Nazım şekli olarak 6 kaside, 2 musammat, 87 gazel, 1 kıt'a ve 5 matla' bu vezinle yazılmıştır. Musammat şiir söylenmeye elverişli bir kalıp olmasına rağmen, Divan'da bu kalıpla yazılmış musammata rastlanmamıştır. Yine kalıbın özelliği sebebiyle mısra ortalarında durak yaparak okunmaya elverişli bir yapıda olmasına karşın, bir gazel²⁶ haricinde mısra ortasında durağa rastlanmaz²⁷. Veznin mısra ortasında duraksız olarak kullanılmasında, monoton bir yapıya sahip olan kalıbın, tekdüzeliğinin kırılması amaçlanmış olmalıdır²⁸. Mütekârib bahrinin 4 fa'ülün vezni Divan'da biri kasidede, ikisi gazelde olmak üzere 3 manzumede kullanılmış ve mısra ortasında durakların bulunması hususunda, genel kullanıma uygun biçimde, duraksız olarak yazılmışlardır. Divan'da yeknesak vezinler grubuna giren son vezin, recez bahrinin 4 müstef'ilün kalıbıdır. Divan'da 5 gazelin vezni olan bu kalıbın hepsi, mısra ortasında duraklı şekilde yazılmıştır. Yine daha çok musammatlarda kullanılan bu veznin (Şafak, 2000: 190) ikisi²⁹ musammat gazel şeklindedir. Mısra ortasındaki durakların şairin kelime seçiminde ve şiirdeki ahenkte etkili olduğu açıktır.

İkinci gruba giren uzun ya da kısa yeknesak vezinlerin sonlarından birer hece eksiltilerek meydana getirilen düz (veya basit) (Şafak, 2000: 187) kalıplar, Divan'da en çok tercih edilen kalıplardır. Remel bahrinin 3 fe'ilâtün 1 fe'ilün, 3 fâ'ilâtün 1 fâ'ilün, 2 fe'ilâtün 1 fe'ilün, 2 fâ'ilâtün 1 fâ'ilün; hezec bahrinin 2 mefâ'ilün 1 fe'ülün; mütekârib bahrinin 3 fe'ülün 1 fe'ül kalıbı Bâkî Divanı'nda kullanılan ve bu gruba giren kalıplardır. Yeknesak vezinlerin sonlarından bir hece eksiltilerek yapılan bu kalıplardan, özellikle remel bahrinin ilk iki kalıbı, yeknesak vezinlerin tekdüze sürüp giden ahengini kırarak şiire getirdiği canlılıkla ve Türkçenin kullanımında sağladıkları rahatlıkla divan şiirinde en çok tercih edilen kalıplar olmuşlardır (Şafak, 2000: 190; Macit, 1996: 81; Akün, 1994: 401). Bâkî Divanı'nda da durumun böyle olduğunu görülmektedir. Remel bahrinin 3 fâ'ilâtün 1 fâ'ilün vezni 5 kaside, 3 musammat, 126 gazel, 6 kıt'a ve 10 matla' nazım şeklinde toplam 150 manzumede kullanılmasıyla Divan'da en çok kullanılan vezinler arasında ilk sıradadır. Yine remel bahrinin 3 fe'ilâtün 1 fe'ilün vezni

²⁶367 numaralı gazel.

²⁷"4 mefâilün vezninin Türk edebiyatında da ilginç bir gelişimi olduğu; bu kalıbın XVI. yüzyıla kadarki manzumelerde genel olarak duraklı iken, bu asırdan itibaren durağını kaybettiği görülmektedir." (Şafak, 2000: 215).

²⁸Bu vezinle ilgili hususlarda geniş bilgi için bk. Şafak, 2000: 213-216.

²⁹318 ve 531 numaralı gazeller.

Divan'da 7 kaside, 2 musammat, 106 gazel, 3 kıt'a ve 4 matla nazım şeklinde toplam 122 manzumede kullanılmasıyla en çok kullanılan vezinler sırlanmasında üçüncü sırada yer almaktadır. Bu veznin ilk tef'ilesindeki "fe'ilâtün"ün, bir kapalı, bir açık ve iki kapalı hece şeklinde her zaman "fâilâtün"e; son tef'ilesindeki "fe'ilün"ün, her zaman iki kapalı hece şeklinde "fa'lün"e dönüşebilmesindeki serbestlik, şairlere kelime seçimi ve ses düzeni bakımından özgürlük sağlar (Zülfe, 2011: 59). Bâkî Divanı'nda yer alan "hâtem" redifli 19 numaralı kaside, bu veznin kullanımıyla ilgili önemli özellikler göstermektedir. Toplam 57 beyitten oluşan bu kasidede serbest mısraların sadece 10'unda son tef'ile "fe'ilün" ile bitmekte, geri kalan mısraların son tef'ilelerinin hepsi, redifin de şekillendirdiği "fa'lün" cüzüyle sona ermektedir. Beyit sonlarının iki kapalı heceyle sert bir şekilde kesilişi, şiirdeki vurguyu güçlendirip manayı daha etkili hale sokmaktadır (Zülfe, 2011: 59-60). Böylelikle kasidede övgüsü yapılan şahsa tok ve keskin bir sesle hitap imkânı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir kullanıma bir başka örnek olarak Divan'daki 70 numaralı gazeli de gösterebiliriz:

Nîzesi câ/numa vü nî/zesine cân/ ditrer

Yâr kim tog/ru ola üs/tine yârân/ ditrer

Şöyle sarsar/ felegi sad/me-i bâd-ı/ âhum

'Âleme ler/ze düşer gün/bed-i Keyvân/ ditrer

Güzer-i eşk/-i revânüm/ komadı dil/de karâr

Cûybâr iç/re biten ney/ gibi her ân/ ditrer

Şöyle kıldı/ ten-i efsür/deyi âh-ı/ serdüm

Toknup tur/dugı dem nâ/vek-i cânân/ ditrer

Bâkıyâ var/ ise dil bül/bül-i hoş-hân/ dilidür

Şevk ile kıl/sa kaçan nâ/le vü efgân/ ditrer (Küçük, 1994: 143)

"Ditrer" redifli bu gazelde vezin ve redif arasındaki ses ilgisi, manayı da bir bütün etrafında toplayarak vurguyu güçlendirmektedir. Serbest mısraların ikisinde "fe'ilün" cüzünün kullanılması, şairin vezni uygulamadaki özgürlüğünün bir sonucu olabileceği gibi, beyit sonlarındaki keskinliği yumuşatarak şiirdeki ahengi belli bir düzene sokma gayreti olarak da kabul edilebilir (Zülfe, 2011: 60). Veznin ilk tef'ilesindeki "fe'ilâtün" cüzünün 8 mısra başında "fâ'ilâtün" cüzüne dönmesi de şairin kelime seçimi ve şiirdeki ses-ahenk uyumu ile ilgili görünmektedir. Veznin bu şekilde kullanımıyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Remel bahrinin kısa kalıpları olan 2 fe'ilâtün 1 fe'ilün ve 2 fâ'ilâtün 1 fâ'ilün vezinleri Divan'da her ikisinden de 5 olmak üzere toplam 10 manzumede kullanılmıştır. 2 fe'ilâtün 1 fe'ilün vezni 1 kıt'anın haricinde gazelerde; 2 fâ'ilâtün 1 fâ'ilün vezni ise sadece gazelerde kullanılmıştır.

Üçüncü grup vezinler, iki çeşit tef'ilenin münâvebe (dönüşümlü) ile tekrarından oluşan almaşık (veya mütenâvib) vezinlerdir (Şafak, 2000: 187). Bâkî Divanı'nda az kullanılan bu vezinlerden hezec bahrinin mef'ülü mefâ'ilün mef'ülü mefâ'ilün kalıbı sadece 2 gazelde; muzâri bahrinin mef'ülü fâ'ilâtün mef'ülü fâ'ilâtün kalıbı 4 gazel ve 1 matlada; recez bahrinin müfte'ilün mefâ'ilün müfte'ilün mefâ'ilün kalıbı ise 4 gazelde yer

bulmuştur. Divan'da bu grup vezinle yazılan manzumelerin biri haricinde hepsinin gazelerde yer aldığı görülmektedir. Bu grup vezinlerin az kullanılmasının sebebi, tef'ileleri arasında tertip ve uygunluğun gereğinden fazla canlı olması 'dolayısıyla dinleyiciye/okuyucuya daha düzenli ve vurgulu gelmesidir. Ahenkteki bu mekanik düzen, onların kulağa tekdüze gelmesine yol açar ve tekrarı halinde usandırıcı olur (Şafak, 2000: 190-191). Bâkî Divanı'nda bu grup içerisinde yer alan vezinlerin hepsinde, mısra ortasında durak bulunmakta ve duraklarda kelimeler bölünmemektedir.

Dördüncü grubu oluşturan vezinler ise farklı tef'ilelerin karışık bir şekilde sıralanmasıyla meydana gelen karışık (veya muhtelit) vezinlerdir (Şafak, 2000: 187). Bâkî Divanı'nda bu grup vezinler arasına giren hezec bahrinin mef'ûlü mefâilü mefâilü fa'ûlün kalıbı 25 gazel, 3 kıt'a ve matla' nazım şeklinde toplam 29 manzumede, mef'ûlü mefâilün fa'ûlün kalıbı 1 gazelde; müctes bahrinin mefâ'ilün feilâtün mefâ'ilün fe'ilün kalıbı 2 kaside, 14 gazel, 1 kıt'a, 2 matla nazım şeklinde toplam 19 manzumede; muzârî bahrinin mef'ûlü fâ'ilâtü mefâilü fâ'ilün kalıbı 4 kaside, 2 musammat, 115 gazel, 3 kıt'a ve 6 matla nazım şeklinde toplam 130 manzumede; hafif bahrinin fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün kalıbı 27 gazel ve 3 kıt'a nazım şeklinde toplam 30 manzumede kullanılmıştır. Bunlardan muzârî bahrinin mef'ûlü fâ'ilâtü mefâilü fâ'ilün kalıbı ile hafif bahrinin Türk edebiyatında kullanılan tek kalıbı olan fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün kalıbının diğerlerine oranla daha çok tercih edilmesindeki sebebin açık ve kapalı hece dizilişleri olduğunu söylenebilir. Özellikle hafif bahrinin kalıbında ilk ve son tef'ilede şaire büyük bir hareket alanı ve kelime seçimi sağlayan yapıyla, her iki vezindeki açık-kapalı hece dizilişi, şiirde ritim ve akıcılığı sağlayan unsurların başında gelir. Daha önce remel bahrinin 3 fe'ilâtün 1 fe'ilün kalıbı için ifade edilen hususların, hafif bahrinin söz konusu kalıbı için de geçerli olduğu açıktır.

2.3. Kafiye İle İlgili unsurlar

Klâsik Türk edebiyatında kafiye kullanımı etkili olan ilk unsur, nazım şeklinin kendisidir. Şair öncelikle nazım şeklinin zorunlu kıldığı ve belirlediği kafiye anlayışı çerçevesinde hareket etmek zorundadır (Macit, 1999: 84). Bu sebepten daha önce nazım şekilleriyle ilgili unsurlar bahsinde Divan'da kasideler bölümünde yer alan bir kasidenin kıt'a, matlalar bölümünde yer alan iki beytin de müfred olduğu ifade edilmişti. Bunların haricinde Bâkî Divanı'nda yer alan manzumelerin tamamı geleneğin belirlediği bu sınırlar içerisinde yer alır.

Kafiye şiirde ahengi sağlayan temel unsurların başında gelir. Fakat kafiye görevi sadece bu değildir. Nasıl ki nazım şekilleri belirli bir kafiye düzenini zorunlu kılıyorsa, aslında kafiye de nazım şekillerini düzenlemede belirleyici bir role sahiptir *ama en önemlisi, bir anlam taşıyıcı olarak şiirin genel karakterine yakından bağlıdır* (Kortantamer, 1993: 279).

Bâkî Divanı'nda 361 manzumede müreddef; 252 manzumede mücerred; 18 manzumede mukayyed ve 6 manzumede müesses kafiye kullanıldığı daha önce ifade edilmişti. Bir uzun vokal ve bir sakin harften meydana gelen müreddef kafiye'nin bu kadar çok kullanılmasındaki sebebin, kafiye yapmak için kullanılacak hazır malzemenin (yani kelime sayısının) fazla oluşuyla ilgili olduğu açıktır. Tek bir sesin tekrarıyla meydana gelen mücerred kafiye'nin de çok kullanılmasını aynı sebebe dayandırarsak,

müreddef kafiyenin zengin ses yapısı sebebiyle şair tarafından mücerred kafiyeye göre daha çok tercih edildiğinin söylenmesi gerekir. Mukayyed ve müesses kafiyelerin az kullanılmasının sebebi, bunlarla kafiye yapmaya uygun kelimelerin çok az oluşudur.

Bâkî Divanı'ndaki manzumelerin %80'ine yakınında kafiye ile birlikte redif kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında redifin, kafiyenin tamamlayıcısı ve zenginleştiricisi olarak büyük bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bâkî Divanı'nda kullanılan rediflerin büyük çoğunluğu Türkçe gramatikal unsurlardan (çekim ekleri, edatlar, hal ekleri, şahıs ve iyelik ekleri gibi) ve fiillerden meydana gelmektedir. Redifin içerisinde yabancı dilden giren bir kelime ya da unsur bulunan farklı rediflerin sayısı 56; bu rediflerle yazılmış toplam manzume sayısı ise 62'dir. Divan'da 510 manzumenin redifli olduğu düşünüldüğünde yabancı dilden giren kelime ya da unsurlarla yapılan rediflerin oranı %12'inin biraz üstünde çıkmaktadır. Bu da rediflerin *divan şiirinin, Türkçe'nin ifade imkânlarını, söyleyiş hususiyetlerini denediği ve ana dilde kendisini bulduğu bir taraftır* (Akün, 1994: 402) hükmünün Bâkî Divanı'ndaki tezahürüdür. Ancak kafiye konusunda tam tersi bir durum söz konusudur. Kafiyelerde kullanılan kelimelerin köken itibarıyla daha çok Arapça ve Farsça kelimelerle oluşturulduğu görülmektedir³⁰. Bâkî Divanı'nda kullanılan redifler incelendiğinde en çok kullanılan redifin “dur/dür” bildirme eki ile yapıldığı görülür³¹. Ondan sonra “ol-” fiiliyle yapılan redifler gelir³². Redifin *simetrik tekerrürü ile şiiri belirli bir kavram veya konu etrafında toplayan bir atmosfer yaratan mihver* (Akün, 1994: 402) oluşu şiirdeki konu bütünlüğünü sağlayan unsurların başında gelir. Örneğin “kâşkî” redifli 496 numaralı gazelde şiirin bütünündeki pişmanlık havası; “bâğ” redifli 226 numaralı gazeldeki yaşama sevinci; “şem” redifli 224 numaralı gazeldeki ışık-aydınlık atmosferi; “îd” redifli 39 numaralı gazeldeki bayram sevinci; “kadeh” redifli 32 numaralı gazeldeki meclis ve rintlik hayalleri; “zahmına” redifli 411 numaralı gazeldeki sevgilinin acımasızlığı, redifin etrafında şekillenmiştir ve bütün manzumelerde bir konu bütünlüğü oluşturmuştur. Burada dikkati çeken husus örnek olarak verilen bahse konu bütün

³⁰Songül Aydın tarafından yapılan **Gazelerde Kafiye** adlı yüksek lisans tezinde Bâkî Divanı'ndaki gazellerin de kafiyeleri incelenmiş ve ortaya şöyle bir tablo çıkmıştır: **Arapça-Farsça** kelimelerin birlikte kullanıldığı gazel sayısının 284 toplam ve %43,8 ile en fazla tercih edildiği görülür. **Farsça** kelimelerle kafiye oluşturulan gazel sayısı, 119 toplam ve %18,4 ile ikinci sırada gelir. **Türkçe-Farsça** kelimelerin birlikte kullanılmasıyla oluşturulan kafiyeli gazel sayısı, 93 toplam ve %14,4 ile üçüncü sırada gelir. **Türkçe** kelimelerle kafiye oluşturan gazel sayısı 15'tir. **Farsça** veya Farsça ile birlikte kullanılan diğer dil sütunlarındaki rakamlar incelendiğinde, şairin kafiye oluşturmak için **Farsça** kelimeleri ağırlıklı olarak tercih ettiği görülür. (Aydın, 2004: 126). Sadece Divan'daki gazellerin incelendiği bu çalışmadaki verilerin, Bâkî Divanı'ndaki diğer nazım şekillerini kapsayacak şekilde genişletilmesi hâlinde de sonucu değiştirmeyeceği düşünülmektedir.

³¹“dur/dür” bildirme ekinin bulunduğu redifler şunlardır (birden fazla sayıda olanlar parantez içinde verilmiştir): budur, bundadır, -dadur, degüldür ol, -dur/-dür (33), -dur dagum, -dur yine, -dür ba'is (2), -dür dirler, -dür gelen, -dür sanurlar, düşmüşdür, -ıdur, -i yokdur, kendidir, -lık zamândur, -ludur/-lüdür (3), -midür (2), nedür, -sıdur (2), teşnedür, -umdur (2), -um gözedür, -unda kalmışdur, üstindedür (2), yigdür, yiridür.

³²Ol- fiiliyle yapılan redifler şunlardır: ol (3), ola, olan, olan bilir, oldu (2), olmadan, olmadı, olmaga ba'is, olmayacak (2), olmaz, olmuş, olsa (3), olsun (6), olup gezer, olup gider, olur (8), olur ba'is, -lar bilmiş ol, şikest olur.

rediflerin adlardan meydana gelmiş olmasıdır. Ad veya ad soylu kelimelerle yapılan rediflerde konu bütünlüğü daha rahat sağlanırken fiil ya da fiil soylu kelimelerle oluşturulmuş rediflerde şair, farklı unsurları da ifade etme alanı bulur.

Rediflerin vezin kullanımıyla sıkı bir ilişkisinin olduğu görülmektedir. Rediflerdeki açık ve kapalı hece dizilişi, manzumede kullanılabilecek kalıpların sayısını sınırlar. Bu sınırlandırmada redifin yanında kafiyenin de etkili olduğu açıktır. Örneğin,

‘Adl ile fasl-ı nev-bahâr Kısırî-i nâm-dârdur
Taht-ı zümür-rüd üzre gül Husrev-i kâm-kârdur

Câm-ı gurûr ‘âkıbet ‘âlemi görmez eyledi
Nergis-i bâg gûyiyâ Hürmüz-i tâc-dârdur

Pertev-i âfitâbı gör yollaruña düşüp yatur
Ya’nî ruhuñ fütâdesi bende-i hâk-sârdur

Hâk-i rehûn sabâ yili ‘âşka armagan ider
Hak bu ki ayagun tozı tuhfe-i rûzgârdur

Mevsim-i gülde Bâkıyâ gül-şene vardugum bu kim
Nagme-i âhu bülbülün nâleme sâz-kârdur (Küçük, 1994: 155)

Divan’daki bu gazel recez bahrinin müfte’ilün mefâ’ilün müfte’ilün mefâ’ilün kalıbıyla yazılmıştır. Gazelde redif olarak bildirme eki “dur”; kafiye olarak da müreddef kafiye “-âr” kullanılmıştır. Her beyitte kafiyenin bağlı olduğu heceler ve kafiyeden önceki hecenin vezne girebilmesi için bir buçuk hece şeklinde okunması zorunludur. Şair tarafından bilinçli bir şekilde kullanıldığına şüphe olmayan bu kafiye ve redifin, gazelin ses ve vurgusu üzerindeki etkisi ayrıca dikkat çekmektedir.

Bâkî Divanı’nda redif kullanımıyla ilgili ender görülen bir durum da söz konusudur.

Bir lebi gonca yüzi gül-zâr dirseñ işte sen
Hâr-ı gamda ‘andelîb-i zâr dirseñ işte ben

Lebleri mül saçları sünbül yanagı berg-i gül
Bir semen-ber serv-i hoş-reftâr dirseñ işte sen

Pâyine yüzler sürer her serv-i dil-cûnuñ revân
Su gibi bir ‘âşık-ı dîdâr dirseñ işte ben

Zülfi sâhir turrası tarrâr şuh-ı şîve-kâr
Çeşmi câdû gamzesi mekkâr dirseñ işte sen

Fürkatüñde teşne-leb hâtır-perîşân haste-dil
Künc-i gamda bî-kes ü bîmâr dirseñ işte ben

Gözleri sabr u selâmet mülkini târâc ider
Bir amânsuz gamzesi Tâtâr dirseñ işte sen

Bâkıyâ Ferhâd ile Mecnûn-ı şeydâdan bedel
‘Âşık-ı bî-sabr u dil kim var dirseñ işte ben (Küçük, 1994: 834)

Bu gazelde kafiye “-âr”, redif “dirseñ işte sen/ben” şeklinde ikili bir kullanıma sahiptir. Redifin bu biçimde kullanılışı, her beyitte âşık/şair ve sevgili arasında gidip gelen bir karşılaştırmayı, gazelin genel havasına yaymaktadır.

Redif ile ilgili bir başka durum da dilin söyleyiş imkânlarının redif üzerinde kullanılmasıdır. Örneğin kasideler bölümünde yer alan 10 numaralı kasidede “bile” redifi, üç yerde “bil-” fiili olarak, üç yerde edat olan “ile” şeklinde, dokuz yerde “dahi” anlamında ve bir yerde keskinleştirmek anlamındaki “bile-” fiili olarak kullanılmıştır. Benzer kullanımlar Türkçe hal ekleri, iyelik ekleri gibi eklerle yabancı dilden giren bazı gramatikal unsurlar ve kelimeler arasında da söz konusudur.

3. Sonuç

Bâkî Divanı’nda kullanılan nazım şekilleri arasında gazel ön plâna çıkmaktadır. Birer övgü şiiri olan kasidelerin yanında, gazeller arasında yer alan ve yine övgü içeriği taşıyan müzeyyel gazellerin Bâkî Divanı’nda çokça yer alması dikkat çeken bir durumdur. Divan’da kullanılan bahir ve vezinler, klâsik Türk edebiyatındaki kullanım sıklığına ve tercih durumuna paralellik göstermektedir. Kafiye, redif ve vezin arasında birbirlerini belirlemek hususunda sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Klâsik Türk edebiyatında nazım şekli, kafiye ve vezin gibi şiirin çerçevesini belirleyen unsurlar, muhtevayla sıkı bir ilişki içerisindedir. Muhteva ve şekli birbirinden ayrı unsurlar olarak görmek yerine bunları bir bütünün içerisinde değerlendirmek ve birbirlerinin tamamlayıcıları şeklinde ele almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu açıdan bakıldığında şiirin dış cephesi ile içeriğinin, şiir metnini kurmada aynı öneme sahip olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akün, Ö. F. (1994), “Divan edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, DİVANTAŞ, İstanbul.
- Aydın, S. (2004), *Gazellerde Kafiye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- İpekten, H. (1993), *Bakî Hayatı Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İpekten, H. (1994), *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İsen, M. (1993), *Acıyı Bal Eylemek Türk Edebiyatında Mersiye*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İsen, M. vd. (2003), *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, 2. Basım, Grafiker Yayınları, Ankara.
- İsen, M. (1999), *Latîf Tezkiresi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kortantamer, T. (1993), *Eski Türk Edebiyatı –Makaleler- -I-*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Küçük, S. (1994), *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Macit, M. (1996), *Divân Şiirinde Âhenk Unsurları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mengi, M. (1994), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi Edebiyat Tarihi – Metinler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mermer, A. vd., (2006), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Okay, O. (1990), *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Şafak, Y. (2000), “Fars ve Türk aruzlarında yeknesak ve almaşık vezinler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, ss. 187-232.
- Tahirü'l-Mevlevî (1973), *Edebiyat Lügati*, (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Zülfe, Ö. (2011), “Aruz vezinlerinin gösterilmesi üzerine bazı teklifler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8 (1), ss. 52-66.